

ԼԻԱՆԱ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Բանալի բառեր՝ Տայք, Ատրնեքսեհ՝ Բագրատունի, Աշոտ Կուրապաղատ, Գուարամ Կուրապաղատ, հայկական, բյուզանդական և վրացական աղբյուրներ, «Վրաց Տարեգիրք»:

Մինչև VIII դ. երկրորդ կեսը Տայքը պատկանում էր հայ նախարարական տներից մեկին՝ Մամիկոնյաններին: Վերջիններիս քաղաքական ասպարեզից հեռանալուց հետո երկրամասն անցնում է հայկական մեկ այլ նախարարական տան՝ Բագրատունիների տնօրինությանը և դառնում նրանց սեփականությունը: Տայքում հաստատված Բագրատունիներից մեկն էլ հիմք է դնում այդ տոհմի վրացական ճյուղին: Ինչպես նշում է Ն. Ադոնցը, մեծ է Բագրատունիների դերը հայոց պատմության մեջ, սակայն անհամեմատ նշանավոր գործոն հանդիսացան նրանք վրաց պատմության մեջ: Բավական է նշել, որ վրաց Բագրատունիների տոհմաձառը հաշվում է երեք հարյուրից ավելի անձ, որոնցից վաթսուներեղև են թագավոր: «Ոստեր արձակելով ամեն կողմ Վրաց Բագրատունիք կարողացան իրենց հովանու տակ առնել վրական ցեղերի ամբողջությունը»¹, – գրում է Ն. Ադոնցը: Իսկապես, մեծ է Բագրատունիների դերը Վրաստանի թե՛ քաղաքական, թե՛ սոցիալ-տնտեսական, ինչպես նաև մշակութային կյանքի պատմության մեջ: Նրանց շնորհիվ վրացական երկրամասերն ու իշխանություններն առաջին անգամ միավորվեցին մեկ միասնական պետության կազմում, և երկիրը թևակոխեց նոր ու փառավոր շրջան, որը տևեց մի քանի դար: Հետևաբար, չափազանց կարևորվում են Բագրատունիների վրացական ճյուղի սկզբնավորման հիմքերը, որտեղի՞ց, ե՞րբ և ինչպե՞ս են նրանք հայտնվել Վրաց իրականության մեջ:

Բագրատունիները հայտնվել են քաղաքական ասպարեզում առավել վաղ և տոհմի ծագման վերաբերյալ հորինվել են բազմաթիվ ավանդություններ: Հայ պատմագիտական միտքը թվագրում է այն I դ. Ք.ա.²: Իսկ վրաց պատմագիտական ավանդույթի համաձայն՝ Բագրատունիները VI դարից են հայտնվել վրաց քաղաքական կյանքում: Կան տեսակետներ, համաձայն որոնց նրանք սերում են վրաց Փառնավազյան դինաստիայից³, իսկ ըստ Կ. Թումանովի՝ Բագրատ-

¹ Ադոնց Ն., *երկեր*, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 478:

² Адонц Н., *Армения в эпоху Юстиниана*, СПб., 1908, с. 413.

³ Ծնգորուցյա Յ., *ցորցո թերթյալը*, Թբիլիսի, 1954, թ. 77-79, *მამულია გ.*, “ზაგრატიონთა დინასტიის წარმოშობა და ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნა”, *სურნალი «მნათობი»*, 1971, № 2, გვ. 179-191.

տունիները հայ թագավորական տներից մեկի՝ Երվանդունիների շառավիղներն են⁴: Կարելի է հանդիպել բազմաթիվ այլ տեսակետների՝ հիմնականում հայ Բագրատունիներին վերաբերող, սակայն մենք անդրադառնալու ենք միայն այդ տոհմի վրացական ճյուղին:

Բագրատունիների վրացական ճյուղի հիմնադրման վերաբերյալ գոյություն ունի աղբյուրների երեք հիմնական խումբ՝ հայկական, բյուզանդական և վրացական: Դրանք չեն նշում Տայքում նրանց հաստատվելու ստույգ ժամանակը, սակայն հայտնի է, որ դա տեղի է ունեցել VIII դ. վերջերից մինչև IX դ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում: Այդ մասին առավել մանրամասն տեղեկություններ կան հատկապես վրացական աղբյուրներում, որոնք պարունակում են ինչպես իրական, այնպես էլ հետագա հեղինակների՝ միտումնավոր կերպով ավելացրած մտացածին փաստեր: Ընդ որում, նրանք հաճախ միակարծիք չեն: Որքան էլ «Վրաց Տարեգրքի» հեղինակները փորձում են անտեսել Վրաց Բագրատունիների կապը նրանց հայական ճյուղի հետ, այնուամենայնիվ, աղբյուրներում կարելի է գտնել այն հաստատող փաստեր:

Հայկական աղբյուրներից հայտնի են XIII դ. պատմիչ Վարդան Արևելցու վկայությունները, համաձայն որի Հայոց իշխան Աշոտ Կույր Բագրատունու (732-748) սերունդներն են հաստատվել Տայքում և հիմնել Բագրատունիների վրացական ճյուղը: Պատմիչը նախ նշում է, որ Աշոտ Կույրի թոռը՝ սպանված Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտ Մսակերը (մահ. 826 թ.), կարողացավ արաբներից ազատագրել որոշ հողեր՝ տիրելով «գՇիրակ և գԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»⁵: Ըստ պատմիչի՝ դա տեղի էր ունեցել «անկեղոցն ի մեծ պատերազմին»⁶, այսինքն՝ Բագրևանդի 775 թ. ճակատամարտից հետո, որտեղ հայերը պարտություն կրեցին արաբներից⁷:

Ուսումնասիրողներից ոմանք կարծում են, որ Աշոտ Մսակերը 803-805 թթ. ժամանակահատվածում է տիրել Տայքին⁸: Նա Տայքում կառուցեց Կալմախ ամրոցը (ըստ Վարդան Արևելցու՝ Կամախ) այնտեղ տեղափոխելով իր ընտանիքը⁹: Շուտով Աշոտ Մսակերի աջակցությամբ Աղիովիտից Տայք է տեղափոխվում ու բնակություն հաստատում այնտեղ նաև Գնունիների տոհմը¹⁰:

Վարդանը ներկայացնում է նաև Բագրատունիների վրացական ճյուղի հիմքերը. «Բայց ասելի է աստ զսկիզբն թագաւորացն Հայոց և Վրաց որք ի

⁴ Toumanoff C., *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, 1963, p. 277-354.

⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ ի Վենետիկ, 1862 (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ), էջ 76:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Արմեն Ն., *Երկեր*, հ. Ա, էջ 442:

⁸ Նույն տեղում, էջ 449:

⁹ Վարդան վարդապետ, էջ 76:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 77:

Բագրատունեաց անտի սերեցան... Սմբատ Բագրատունի զկնի նորա Աշոտ, որդի Վասակայ, զոր կուրացուցին Մամիկոնեանքն. սմա լինին երկու որդիք, Սմբատ՝ նախնի թագաւորացն Հայոց և Վասակ սկիզբն թագաւորացն Վրաց»¹¹: Պատմիչն այնուհետև շարունակում է Վասակի սերնդի թվարկումը. «Վասակ սկիզբն թագաւորացն Վրաց. որոյ որդին Ատրներսեհ, սորա՝ Աշոտ, սորա՝ Բագարատ, որոյ եղբայրն Գորամ, հետ սմա՝ Գաւիթ որդի Բագարատայ՝ որ սպանաւ ի Գորամայ հօրեղբօրէ իւրմէ, որոյ որդին Ատրներսեհ, սորա որդի Գաւիթ. սմա եղբօրորդի Գուրգէն, որոյ որդին Բագարատ, որ առ իւր կին զգուստր Սենքերիմայ թագաւորին Վասպուրականի: Այս է կարգն»¹² (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 1):

Վարդան Արևելցին մեկ անգամ ևս նշում է, որ Վրաց Բագրատունիների հիմքը դրել է Աշոտ Կույրի որդի Վասակ Բագրատունին. «Յայնմ ժամանակի աղմկեալ Իսմայելի ընդ միմեանս, հանգչէր երկիրն Հայոց, և սկսան զօրանալ իշխանքն մեր յիրաքանչիւր իւր տեղս: Եւ տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդւոյ Ատրներսեհի որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. և կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիրապաղատութեան»¹³: Այսինքն՝ կրկնվում է առաջինից շորրորդ սերունդը.

Աշոտ Կույր

Վասակ

Ատրներսեհ

Աշոտ Կուրապաղատ

Քաղվածքում նշված Հայոց իշխան Աշոտը նույն ինքն Աշոտ Կույրն է, Աշոտ Կուրապաղատը՝ վրաց աղբյուրներից հայտնի «ՃԹԾ I ԸԾԾԾ ԶՄԾՅՅԸԾԾ»-ն (Աշոտ I Մեծ Կուրապաղատը, մահ. 826 կամ 836 թ.), իսկ կայսրը՝ Ատոն V Հայկազնն է (813-820), որից էլ Աշոտը ստացել էր կուրապաղատի տիտղոս¹⁴՝ հիմք դնելով կուրապաղատների ժառանգական իշխանու-

¹¹ Նույն տեղում, էջ 81-82:

¹² Նույն տեղում, էջ 82:

¹³ Վարդան վարդապետ, էջ 77: Վարդանի երկի ուսերեն թարգմանությունում բացակայում է «և կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիրապաղատութեան» միտքը (տե՛ս *Всеобщая история Вардана Великокого*, перевод и примечания Н. Эмина, Москва, 1861 с. 98), որը, սակայն, կա պատմիչի աշխատության հայերեն մոսկովյան հրատարակությունում (տե՛ս *Մեծի Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական*, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Հմին, Մոսկվա, 1861, էջ 106): Այդ հատվածը առկա է Ռ. Քոմսոնի անգլերեն թարգմանությունում. “And the emperor sent him [Աշոտ Կուրապաղատ-Վ.Ն.] the honor of the title of Curopalates”, տե՛ս R.W. Thomson, “The Historical Compilation of Vardan Arewelc’i,” *Dumbarton Oaks Papers*, 43, 1989 (pp. 125-226), p. 182:

¹⁴ Վրաց ուսումնասիրողների համաձայն՝ Աշոտ Բագրատունուն կուրապաղատի տիտղոս է շնորհել Ատոն VI կայսրը (*Картлис Цховреба, История Грузии*, главный редактор Р. Метрели, Тбилиси, 2008, с. 166, прим. 22 (այսուհետև՝ *Картлис Цховреба*, 2008)), սակայն վերջինս իշխել է 886-912 թթ. (տե՛ս Կոստանդին Միքանաձին, *Օտար*

թյանը: Հայտնի չէ, թե Վարդանն այս կարևոր վկայություններն ինչ աղբյուրից է քաղել: Ն. Ադոնցը և Մարկվարտը հակված են կարծելու, որ այդ աղբյուրը IX-X դդ. պատմիչ Շապուհ Բագրատունու կորած երկն է¹⁵: Սակայն, ինչպես Ն. Ադոնցն է նշում, «դժվար է պնդել այս ենթադրության վրա»¹⁶, քանզի Վարդան պատմիչի թվարկած սերնդաբանության գիծը հասնում է մինչև Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի փեսան, ով միացյալ Վրացական պետության թագավոր Գեորգի I-ն էր (1014-1027), այլ ոչ թե, ինչպես պատմիչն է նշում Բագրատը: Վարդան պատմիչի մոտ նկատվում են շփոթություններ, կապված այս վերջին երեք անձնավորությունների՝ Դավթի, Գուրգենի ու Բագրատի հետ: Նախ պատմիչը չի նշում Դավթի եղբոր անունը և վերջինիս եղբորորդի է կոչում Գուրգենին, իսկ սրա որդուն՝ Բագրատին, կոչում Սենեքերիմի փեսա: Ն. Ադոնցը նշում է, որ Վարդանի բնագիրը կամ խաթարված է կամ ինքն է սխալ ընդօրինակել իր աղբյուրը և գտնում է, որ պետք է կարդալ «սորա որդի Դաւիթ, սմա եղբորորդի ≤ Բագրատ, որոյ որդի ≥ Գուրգէն, որոյ որդի Բագրատ, ≤ որոյ որդի Գեորգի ≥ առ իւր կին զդուստր Սենեքերիմայ»¹⁷ [ընդգծումը մերն է – Լ. Ն.]: Այն, որ Սենեքերիմ Արծրունու փեսան եղել է Վրաց Գեորգի I թագավորը, հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով¹⁸: Վերջինս եղել է Վրաց թագավոր Բագրատ III-ի (1008-1014) որդին և Գուրգենի թոռը: Իսկ Գուրգենը եղել է Բագրատ Ռեզվինիի որդին և Սմբատի թոռը, հետևաբար Դավթի եղբայրը Սմբատն է, և Վարդան պատմիչի նշած եղբորորդին պետք է համարել Բագրատ Ռեզվինիին (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 1)*: Չի բացառվում, որ Վարդան պատմիչն այս տեղեկությունների մի մասը քաղել է Շապուհ Բագրատունուց, իսկ մնացած մասերն ավելացրել այլ աղբյուրներից:

Բյուզանդական աղբյուրներից X դ. պատմիչ և կայսր Կոստանդին Միրանաձինն է անդրադարձել Բագրատունիների վրացական ճյուղին, որոնց նա անվանում է «իբերներ»: Պատմիչ կայսրը «Կայսրության կառավարման մա-

աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970 (այսուհետև՝ **Կոստանդին Միրանաձին**), էջ 230, ծան. 7), այսինքն՝ Աշոտ Բագրատունու մահից (826) 60 տարի անց:

¹⁵ Ադոնց Ն., *երկեր*, հ. Ա, էջ 479, ծան. 2, հմմտ. Marquart J., *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, p. 402-403:

¹⁶ Ադոնց Ն., *երկեր*, հ. Ա, էջ 479, ծան. 2:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 479-480, ծան. 2:

¹⁸ Մարմաշենի Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատին պահպանված արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Նս Մարիամ ախագաց եւ հայոց թագունի, դուստր մեծին Սենեքերիմայ եւ թոռն Գագկայ Հայոց արեայի» (տե՛ս *Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոց արձանագրութեանց հայոց*, կազմեց Կ. Կոստանեանց, Ս.-Պետերբուրգ, 1913, էջ 18, հմմտ. **Орбели И. А., Избранные труды**, Ереван, 1963, с. 444.):

* Աղյուսակում վերջին երեք ընդգծված անունները Սմբատ, Բագրատ Ռեզվինի և Գեորգի I, ավելացված են մեր կողմից, սերնդաբանության գիծն ամբողջական ներկայացնելու համար:

սին» աշխատության ամբողջ երկու գլուխ (45, 46) նվիրել է իբերների և նրանց ծննդաբանության պատմությանը¹⁹: Պատմիչը նշում է, որ նրանք սերում են «Դավիթ մարգարեի հարճից՝ Ուրիայի [կին Բերսաբեից]»²⁰: Նույն սերնդից է նաև Մարիամ Աստվածածինը, ուստի և նրանք ազգակից են համարվում Ս. Կուչսին²¹: Հստ Միրանաձնի՝ նրանց սերնդից երկու եղբայր՝ Դավիթը և Սպանդիատը եկել են Երուսաղեմից և հաստատվել Պարսից երկրում, այսինքն՝ այնտեղ, ուր այժմ բնակվում են²², ապա ներկայացնում է նրանց սերնդաբանությունը. «Վերոհիշյալ Դավիթը՝ Սպանդիատի եղբայրը, ունեցավ Պանգրատ անունով մի որդի: Պանգրատն ունեցավ որդի՝ Աշոտին: Աշոտն ունեցավ որդի Ադրանասին, որը հոռմեացիների քրիստոսասեր կայսր Լևոնի կողմից արժանացավ կուրապաղատի պատվին: Սպանդիատը՝ վերոհիշյալ Դավիթի եղբայրը վախճանվեց անզավակ»²³ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 2):

Եթե համեմատենք Վարդան պատմիչի և Կոստանդին Միրանաձնի ներկայացրած սերնդաբանությունը, կնկատվեն որոշ նմանություններ և տարբերություններ: Պատմագիր կայսեր մոտ բացակայում են Աշոտ Կուչրը, նրա որդի Վասակը և վերջինիս որդի Ատրներսեհը, բայց կան և ուրիշ տարբերություններ: Կոստանդին Միրանաձնի մոտ առաջին և երրորդ՝ Դավիթ և Աշոտ, անունների տեղերը փոխված են, ինչն առաջինը նկատել է Մարկվարտը²⁴ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 3): Բացի այդ, կայսեր նշած Պանգրատը նույն Բագրատն է կամ Բագրատը, իսկ Ադրանասե Կուրապաղատը՝ նույն ինքն Ատրներսեհը, որն այդ կողմը ստացել էր Բյուզանդիայի Լևոն VI Իմաստասեր (886-912) կայսրից, իսկ հետագայում դարձել Վրաց առաջին թագավորը: Այն, որ Կոստանդինի նշած սերնդաբանության գիծը փոփոխված է, կարելի է հաստատել նաև վրացական աղբյուրներով:

Վստահ կարելի է ասել, որ Միրանաձնի վկայությունները ծագում են վրացական աղբյուրից: Ուսումնասիրողների համաձայն՝ նա այդ տեղեկությունները վերցրել է մի գրույցից, որ պատվում էր կայսերական պալատում Ատրներսեհ Կուրապաղատի (Ատրներսեհ I թագավորի (899-923)) Կոստանդնուպոլիս այցելության ժամանակ՝ 922 թ.²⁵: Բացի այդ, ըստ Միրանաձնի՝ Բագրատունի-

¹⁹ Կոստանդին Միրանաձին, էջ 13-23:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 13:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում, էջ 14:

²⁴ Marquart J., նշվ. աշխ., p. 403.

²⁵ Ադոնց Ն., երկեր, հ. Ա, էջ 480-481, *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბავრატონთა შესახებ*, გამოცემა მეხამე, ტექსტი გამოსცა ვრცელი შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა *თაყაიშვილმა*, თბილისი, 1949 (այսուհետև՝ *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*), გვ. 24:

ները ծագում են հրեաների թագավոր Դավիթի սերնդից, և, ինչպես վերը նշվեց, նույնն են վկայում նաև վրացական աղբյուրները²⁶ չնշելով նրանց ծագման կապը հայ Բագրատունիների հետ: Սակայն, ըստ պատմագիր կայսեր տեղեկությունների՝ վրացական աղբյուրից ծագման մասին կարելի է դատել նաև հենց Ծիրանածնի ուղղակի վկայությունից. «Իբերների կուրապաղատները, ցանկանալով իրենց վեհացնել, ասում են թե սերում են Դավիթ մարգարեի հարճից»²⁷ [ընդգծումը մերն է – Լ. Ն.]: Այսինքն՝ կայսրն ինքն է վկայում, որ իր տեղեկությունները հայտնել են վրաց, այսինքն՝ Բագրատունի կուրապաղատները, ընդ որում, շեշտելով, որ նրանք «իրենց վեհացնելու» համար են նախահայր ընտրել Դավիթին:

Բյուզանդացի պատմիչը հայտնում է նաև Դավիթ և Սպանդիատ եղբայրների՝ Երուսաղեմից գաղթելու ժամանակը. «Երուսաղեմից գաղթելու և իրենց այժմյան երկիրը գալուց և բնակվելուց մինչև օրս անցել է 400 կամ 500 տարի, այժմ աշխարհի արարչագործության 6460 թվականն է, ինդիկտիոնի 10-րդ տարին, քրիստոսասեր և ծիրանածին կայսրեր Կոստանդինի և Ռոմանոսի թագավորության ժամանակը»²⁸: Կոստանդին կայսրը նույն ինքը՝ Կոստանդին Ծիրանածինն է (913-959 թթ.), Ռոմանոսը՝ նրա որդի Ռոմանոս II-ը (959-963), իսկ աշխարհի արարչագործության 6460 թվականը և ինդիկտիոնի 10-րդ տարին համապատասխանում է 952 թ.²⁹, այսինքն, ըստ Ծիրանածնի, Բագրատունիները Երուսաղեմից գաղթել են մոտ 452 կամ 552 թթ.: Ն. Ադոնցը գտնում է, որ վերոհիշյալ Դավիթը ո՛չ 452 թ. և ո՛չ 552 թ. անձ չէր կարող լինել, այլ VIII դ. վերջի և IX դ. սկզբի, ընդ որում, նրա կարծիքով այդ քայլով փորձ է արվել հնացնել կուրապաղատների ծագումը³⁰: Այսինքն՝ ի տարբերություն Վարդան Արևելցու, Կոստանդին Ծիրանածինը Բագրատունիների վրացական ճյուղի հիմքերը հասցնում է V-VI դդ.:

Ինչպես վերը նշվեց, վրաց աղբյուրներն առավել մանրամասն են ներկայացնում Բագրատունիների վրացական ճյուղի առաջացման հիմքերը: Այդ աղ-

²⁶ Նյմբաժ Լազոտոս ժոն յԵրուճՅՅ, ՅՅ. 57–59, *Летопись Картли*, перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Памятники грузинской исторической литературы, IV, Тбилиси, 1982 (այսուհետև՝ *Летопись Картли*), с. 48, Вахушти Багратиони, *История царства грузинского*, перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н. Т. Накашидзе, Тбилиси, 1976 (այսուհետև՝ *Вахушти Багратиони*), с. 183.

²⁷ Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 13:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

²⁹ «Կոստանդին Ծիրանածին» աշխատության 230 էջի թիվ 8 ծանոթագրությունում հավանաբար վրիպակ է սպրդել. նշված է «աշխարհի արարչագործության 6460 թ. համապատասխանում է մ. թ. 925 թ.», որը պետք է լինի 952 թ. (հմմտ. Ն. Ադոնց, *Երկեր*, հ. Ա, էջ 480-481, Նյմբաժ Լազոտոս ժոն յԵրուճՅՅ, ՅՅ. 23):

³⁰ Ադոնց Ն., *Երկեր*, հ. Ա, էջ 481-481:

բյուրներից են Դավթի որդի Սմբատի³¹, Ջուանշեր Ջուանշերիանի³², արքայազն Վախուշտի երկերը³³, ինչպես նաև տեղեկություններ են պահպանվել «Վրաց Տարեգրքում»³⁴ և «Վրաց դարձը»³⁵ աշխատություններում:

Բագրատունիների ծագումնաբանությունն առավել մանրամասն ներկայացնում է XI դ. վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատը՝ սկսելով Ադամից ու նրա սերնդից, հասցնելով մինչև Դավթի մարգարե և Սողոմոն, որոնք համապատասխանում են Հին և Նոր Կտակարանների անունների շարքին, ապա հեղինակը, նրանցից հետո ավելացնելով նոր անուններ, սերնդաբանության գիծը հասցնում է ոմն Սողոմոնի, որը 88-րդ սերունդն է Ադամից հետո³⁶: Համաձայն Սմբատի՝ այս Սողոմոնն ուներ յոթ որդի, որոնք էլ դարձան Բագրատունիների նախահայրերը: Բնագրում նշվում է, որ նրանք գալիս են «Եկլեց Ռաքայել թագուհու մոտ և մկրտվում նրա կողմից: Նրանք մնացին Հայաստանում և մինչ օրս նրանց սերունդներն իշխում են Հայաստանում»³⁷: Մ. Բրոսսեն ավելացնում է, որ եղբայրները եկել են Պաղեստինից³⁸: «Եկլեց»-ը (բնագրում ՅՅԼԿԵՕ), հավանաբար, «Աշխարհացոյց»-ից հայտնի Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառն է³⁹: Ըստ ժ. Սենտ-Մարտենի՝ Եկեղեց գավառը կամ Եկեղէցը նույն Ակիրխսենեն է, որտեղից սկիզբ են առնում Եփրատի սկունքները⁴⁰: Այդ հիմքով էլ, հավանաբար, Սմբատի երկի ռուսերեն թարգմանության հեղինակ Մ. Լորդկիպանիձեն Եկլեցի փոխարեն գրում է Ակիրխսենեն⁴¹: Մ. Բրոսսեն այդ գավառը համեմատում է նաև Եղեգիբի կամ Եղեգնաձորի հետ, որը գտնվում է Սյունիքում⁴²: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք՝ խոսքը Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի մասին է, քանզի Սմբատ պատմիչի հետագա տեղեկություններից երևում է, որ յոթ եղբայրներից չորսն այդտեղից գնացել են Քարթլի

³¹ **ԵղմծաԶ Ծաճոտոս Ծոս յԵղեՅՅ**.

³² **Джуаншер Джуаншериян**, *Жизнь Вахтанга Горгасала*, *Картлис Цховреба*, Тбилиси, 2008 (այսուհետև՝ **Джуаншер Джуаншериян**).

³³ **Вахушти Багратиони**, *История царства грузинского*.

³⁴ **Матиане Картлиса**, перевод, введение и примечания **М. Д. Лордкипанидзе**, Тбилиси, 1976 (այսուհետև՝ **Матиане Картлиса**), *Летопись Картли*, *Картлис Цховреба*, 2008.

³⁵ **Такайшвили Е.**, *Источники Грузинских летописей, три хроники*, Тифлис, 1900.

³⁶ **ԵղմծաԶ Ծաճոտոս Ծոս յԵղեՅՅ**, թՅ. 57-58.

³⁷ նույն տեղում, էջ 58.

³⁸ **Brosset M.**, *Histoire de la Georgie*, S.-Petersbourg, 1849, p. 218.

³⁹ **Երեմյան Ս.**, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երևան, 1963, էջ 106:

⁴⁰ **Saint-Martin J.**, *Mémoires historiques et géographiques sur L'Arménie*, tome I, Paris, 1818, p. 45.

⁴¹ **Сумбат Давитис-дзе**, *История и повествование о Багратионах*, перевод, введение и примечания **М. Д. Лордкипанидзе**, Памятники грузинской исторической литературы, III, Тбилиси, 1979 (այսուհետև՝ **Сумбат Давитис-дзе**), с. 28.

⁴² **Brosset M.**, *Histoire de la Georgie*, p. 218.

կամ Վիրք, իսկ եկեղյաց գավառն առավել մոտ է գտնվում Վիրքին, քան եղեգիրը կամ եղեգնաձորը: Իսկ պատմիչի նշած Ռաքայել թագուհին այլուր հայտնի չէ: Սմբատի «Պատմության» սույն հատվածը կարևորվում է նրանով, որ շեշտվում է յոթ եղբայրների գալը Հայաստան, որը վրացերեն բնագրում նշվում է *ՆՐԱԾԵՐԻՆ*⁴³ (Սոմխիթի) ձևով: Այսինքն, եթե նույնիսկ այդ պատմության իրական է, ապա հստակ երևում է, որ Բագրատունիները Հայաստանից են անցել Վրաստան:

Եղբայրներից երեքին Ռաքայել թագուհին անվանափոխում է կոչելով մեկին Մոշալե, մյուսին՝ Բագրատ, որն էլ Բագրատունիների նախահայրն է, իսկ երրորդին՝ Աբգավար⁴⁴: Դավթի որդի Սմբատը հաջորդիվ նշում է եղբայրներից մյուս չորսի անունները՝ Գուարամ, Սահակ, Ասամ և Վարազվարդ, ապա հավելում, որ նրանք գնացին Քարթլի, և որ նրանցից Գուարամը դարձավ էրիսթավ⁴⁵ ու Վրաց Բագրատունիներն այս Գուարամի սերունդները են⁴⁶: Բյուզանդական կայսր Հուստինիոս II (565-578)⁴⁷ նրան շնորհում է կուրապաղատի տիտղոս⁴⁸: Փաստորեն, Գուարամը պետք է լինի VI դարի անձ, այսինքն՝ ըստ Դավիթ պատմիչի՝ Վրաց Բագրատունիների հիմքը դրվել է VI դ., ինչը համընկնում է Կոստանդին Ծիրանաձնի նշած ժամանակահատվածին:

Այնուամենայնիվ, անհասկանալի է, թե ինչու է Վրաց Բագրատունիների նախահայրը կոչվում ոչ թե Բագրատ կամ Բագրատ, այլ Գուարամ: Վրացական մյուս աղբյուրներն ևս տեղեկություններ են պահպանել Գուարամ կուրապաղատի մասին: Ընդ որում, «Վրաց դարձ»-ում ևս խոսվում է վերջինիս մասին, սակայն չի նշվում, որ նա Բագրատունի էր կամ նրանց նախահայրը⁴⁹: Համաձայն Դավթի որդի Սմբատի՝ Գուարամ կուրապաղատին հաջորդում է որդին՝ Ստեփանոսը, որը եղբոր՝ Դեմետրեի հետ կառուցում է Մցխեթի Ջվարի

⁴³ Վրացական աղբյուրներում մինչև XVIII դ. «Հայաստան»-ը հանդիպում էր և՛ «ՆՐԱԾԵՐԻՆ» և՛ «ՆՐԱԾԵՐԵՏ» (Սոմխիթի և Սոմխեթի) ձևերով, բայց «ՆՐԱԾԵՐԻՆ» էր կոչվում նաև հայ-վրացական սահմանային տարածքը: XVIII դ. Աստիհանաբար «Հայաստան»-ը սկսեց կոչվել «ՆՐԱԾԵՐԵՏ», իսկ «ՆՐԱԾԵՐԻՆ»-ին՝ վերաբերվում էր հայ-վրացական սահմանային տարածքին (տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 44, ծան. 10): Սմբատի երկում ֆանիցս օգտագործվում է «ՆՐԱԾԵՐԻՆ» ձևը, որը բարգմանում են «Армения», և միայն մեկ դեպքում, նկատի ունենալով սահմանային տարածքը, է. Քաղախիշվիլին գրում է «Сомхити» (տե՛ս *Такайшвили Е., Источники Грузинских летописей, три хроники*, с. 122, հմմտ. *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 28):

⁴⁴ *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, გვ. 59.

⁴⁵ «Էրիսթավ» վրացական աղբյուրներում նշանակում է շրջանի կառավարիչ, որը հաստատվում էր թագավորի կողմից (մանրամասն տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 45, ծանոթ. 12):

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 58:

⁴⁷ *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, ტომი II, თბილისი, 1973, გვ. 271.

⁴⁸ *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, გვ. 59.

⁴⁹ *Такайшвили Е., Источники Грузинских летописей, три хроники*, с. 42.

(Ս. Խաչ) եկեղեցին⁵⁰: Վերջինիս պատին պահպանված արձանագրությունը ևս վկայում է, որ այն կառուցել են Ստեփանոս և Դեմետրե եղբայրները⁵¹: Սմբատը Ստեփանոսին անվանում է «Մեծ», նա կրում էր «մթավար» տիտղոսը⁵², իսկ նրա կառավարման ժամանակ կաթողիկոսն Բարթլոմեոսն⁵³ էր (591-595): Ըստ վրացական աղբյուրների՝ Ստեփանոսից հետո մթավար է եղել Ադարնասեն, որին Սմբատ պատմիչը կոչում է Ստեփանոսի որդի⁵⁴ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 4):

XI դ. Վրաց հեղինակ Զուանշերը հիշատակում է ոմն Գուարամի՝ Վախթանգ Գորգասալի հույն կնոջից ծնված որդուն՝ Միրզատի զարմիկին (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 5), որն իշխում էր Կղարջքում և Զավախքում, սակայն Բյուզանդիայի կայսրից կուրապաղատի տիտղոս ստանալով, ուղարկվեց Մցխեթ⁵⁵: Զուանշերի պատմության վրացերեն բնագրում, սակայն, չի նշվում, որ այս Գուարամը եղել է Վրաց Բագրատունիների նախահայրը⁵⁶: Ընդ որում, Ս. Կաուխիշվիլին «Վրաց Տարեգրքի» վրացերեն հրատարակությունում ավելացրել է հետևյալը. «*ხოლო ესე გუარამ იყო დედით ხოსროიანი და მამით ზავრატოანი. და ესე ზავრატოანი შვილისშვილნი და ნათესავნი არიან ამა გუარამისნი*»⁵⁷ («Այս Գուարամը մոր կողմից Խոսրովունի էր և հոր կողմից՝ Բագրատունի: Եվ նա Բագրատունիների թոռն էր, և կան այդ Գուարամի հարազատները»), որը բացակայում է հիմնական տեքստից: Այդ հատվածը նա ավելացրել է Դավթի որդի Սմբատի տեքստի ձեռագրերից: Բացի այդ, է. Քաղաիշվիլին նաև մանրամասն ներկայացնում է, որ «Վրաց Տարեգրքի» նախնական տեքստում, որտեղ բացակայում է Դավթի որդի Սմբատի տեքստը, ոչ մի խոսք չկա Գուարամի Բագրատունի ծագման մասին⁵⁸: Այսինքն՝ Գուարամին Բագրատունի ծագում վերագրելն սկսվել է Սմբատ պատմիչից, ինչն արդեն իսկ հիմք է տալիս ժխտելու այդ տեսակետը:

⁵⁰ *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, გვ. 59.

⁵¹ Чубинашвили Г. Н., *Памятники типа Джвари*, Тбилиси, 1948, с. 22-23.

⁵² «Մթավար» կամ «մթավարի» վրացերեն նշանակում է գլխավոր, կառավարիչ, գերիշխան: Աղբյուրներում այդպես են կոչվում տեղական իշխանները կամ կառավարիչները (մանրամասն տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, էջ 49, ծանոթ. 51):

⁵³ Նույն տեղում, էջ 60: Բարթլոմը կաթողիկոս է եղել երկու անգամ: Սմբատը մեկ անգամ նրան կոչում է Մցխեթի կաթողիկոս՝ Սամուելից հետո (խոսքը Սամուել IV (582-591) մասին է, տե՛ս *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, გვ. 59), իսկ երկրորդ անգամ նրան անվանում է «երկրորդ Բարթլոմ» (նույն տեղում, էջ 60), սակայն դա նույն անձն է, պարզապես նա երկու անգամ է դարձել կաթողիկոս (տե՛ս Такайшвили Е., *Источники Грузинских летописей, три хроники*, էջ 132, ծան. 5):

⁵⁴ *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*, გვ. 60.

⁵⁵ Джуаншер Джуаншериян, с. 105.

⁵⁶ *ქართლის ცხოვრება*, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ, ტომი I, თბილისი, 1955, გვ. 218 (այսուհետև՝ *ქართლის ცხოვრება*, ტომი I, 1955), *Картлис Цховреба*, 2008, с. 105.

⁵⁷ *ქართლის ცხოვრება*, ტომი I, 1955, გვ. 218.

⁵⁸ Такайшвили Е., *Источники Грузинских летописей, три хроники*, с. 42-43, прим. 4.

Ջուանշեր պատմիչը ևս նշում է, որ Գուարամ Կուրապաղատին հաշորդում է որդին՝ Ստեփանոսը, որն իրեն թագավոր էր հռչակել, սակայն նրան ճանաչում են որպես մթավար⁵⁹ : Ջուանշերը նրան համարում է «անհավատ» և ասում, որ Ստեփանոսը չէր ծառայում Աստծուն⁶⁰ : Ջուանշերը ևս Ստեփանոսի եղբայր է համարում Գեմետրեին (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 5), որը կառուցել է Զվարիի եկեղեցին⁶¹ : Պատմիչն ավելացնում է, որ Ստեփանոսն իշխում էր ամբողջ Քարթլիի վրա և նստում էր Թբիլիսիում⁶² : «Վրաց դարձ»-ում ևս նշվում է, որ Գուարամին հաշորդում է որդին՝ Ստեփանոսը, որի եղբայրն էր Գեմետրեն⁶³ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 6) : Այդ ժամանակահատվածը համապատասխանում է Բյուզանդական Մորիկ (582-602), Փոկաս (602-610) և Հերակլ I (610-641) կայսրերի գահակալմանը⁶⁴ :

«Վրաց դարձ»-ում և Ջուանշերի Պատմությունում նույնպես Ստեփանոսից հետո կառավարիչ է հիշվում Ադարնասեն կամ Ատրներսեհը⁶⁵ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 5, 6) : Սակայն, ի տարբերություն Դավթի որդի Սմբատի՝ այնտեղ Ատրներսեհը չի համարվում Ստեփանոսի որդին⁶⁶, ավելին, Ջուանշերը նրան կոչում է Վախթանգ Գորգասալի որդի Դաչեի թոռը, այսինքն՝ Բակուրի որդին, որն իշխում էր Կախեթում (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 5) : Ատրներսեհին Բյուզանդական կայսր Հերակլ I-ը նշանակում է Քարթլիի կառավարիչ և Թբիլիսին հանձնում նրան⁶⁷ : Պատմիչը նաև ավելացնում է, որ Ստեփանոսի որդիները մնացին Կղարջքի լեռներում, սակայն չի նշում նրանց անունները⁶⁸ : Կասկածից վեր է, որ երեք աղբյուրներում նշված Ատրներսեհը միևնույն անձն է, քանի որ բոլորն էլ նրա կառավարման ժամանակի կաթողիկոսներ են անվանում Հովհաննես II-ին (610-619), Բաբելաին (619-629) և Թաբորին (629-634)⁶⁹ : Այսպիսով, հաշվի առնելով հատկապես Ջուանշերի և «Վրաց դարձ»-ի տեղեկությունները, կարելի է փաստել, որ Ատրներսեհը վերոհիշյալ Գուարամի սերնդակիցը չէր, և անգամ, եթե վերջինիս ընդունենք որպես Բագրատունիների նախահայր, ապա Ատրներսեհից սկսած այդ սերունդը փոխվում է : Ակն-

⁵⁹ ქართლის ცხოვრება, ტომი I, 1955, გვ. 222, Джуаншер Джуаншериян, с. 106.

⁶⁰ նույն տեղում :

⁶¹ Джуаншер Джуаншериян, с. 106.

⁶² նույն տեղում :

⁶³ Такайшвили Е., Источники Грузинских летописей, три хроники, с. 44.

⁶⁴ Такайшвили Е., Источники Грузинских летописей, три хроники, с. 44-45, Джуаншер Джуаншериян, с. 106.

⁶⁵ Такайшвили Е., Источники Грузинских летописей, три хроники, с. 45, Джуаншер Джуаншериян, с. 107.

⁶⁶ նույն տեղում :

⁶⁷ Джуаншер Джуаншериян, с. 107.

⁶⁸ նույն տեղում :

⁶⁹ სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, გვ. 60, Такайшвили Е., Источники Грузинских летописей, три хроники, с. 45, Джуаншер Джуаншериян, с. 107.

հայտ է, որ այստեղ կեղծված է Բագրատունիների ծագումն ու սերդաբանությունների գիծը:

Ատրնեբսեհի մահից հետո նրան փոխարինում է որդին՝ Ստեփանոսը⁷⁰ (պայմանական կոչենք Ստեփանոս II), որին Ջուանշերն անվանում է սուրբ և հավատացյալ, եկեղեցիներ կառուցող⁷¹: Ստեփանոսը հիշատակվում է նաև «Արչիլ թագավորի վկայաբանություն»-ում, որտեղ նա հանդես է գալիս որպես Ատրնեբսեհի որդի՝ «հուշակավոր Վախթանգի ցեղից»⁷²: Այս Ստեփանոս II-ից հետո «Բագրատունիների» ճյուղագրության վերաբերյալ աղբյուրների տեղեկությունները չեն համապատասխանում միմյանց:

Համաձայն Սմբատ պատմիչի՝ Ստեփանոսից հետո էրիսթավ է դառնում որդին՝ Գուարամ կուրապաղատը, նրանից հետո՝ վերջինիս որդին՝ Վարազ-Բակուր անթիպատոսը, որը գարդաբանցիներին դարձրեց քրիստոնյա, որից հետո ներսեն, ապա ներսեի որդիները՝ Փիլիպեն, Ստեփանոսը և Ատրնեբսեհը, ապա վերջինիս որդիները՝ Գուրգեն էրիսթավն ու Աշոտ կուրապաղատը⁷³ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 4): Վերջինս նույն ինքը՝ Վարդանի և Կոստանդին Միրանաձնի հիշատակած Աշոտ I Մեծ կուրապաղատն է: Սմբատ պատմիչը Աշոտ կուրապաղատից հետո հիշում է նրա որդիներին՝ Ատրնեբսեհ, Բագարատ և Գուարամ⁷⁴ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 4):

Ստեփանոսի սերունդն այլ ճյուղագրությամբ է տրված «Վրաց դարձ»-ում, համաձայն որի, Ստեփանոսից հետո էրիսթավներ են եղել. «Գուարամ կուրապաղատը, Գուարամ Կրտսերը (ռուս. տեքստում “МОЛОДОЙ”), ապա՝ Արշուշակ կուրապաղատը, Վարազ-Բակուր ապայ-պատրիկոսը⁷⁵, որը գարդաբանցիներին դարձրեց քրիստոնյա, հետո՝ ներսեն և իր որդիները՝ Փիլիպյալ, Ստեփանոսը, Ադրնեսեն, Բաղդաղի որդի Գուարամ Բակուրիանը, և Ադրնեսեի որդիները՝ Ստեփանոսը, Աշոտ կուրապաղատը և Գուարամը»⁷⁶ (ընդձուլմը մերն է – Լ. Ն.) (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 6): Ընդգծված անձնավորությունները հայտնի չեն ո՛չ Սմբատին, ո՛չ «Վրաց Տարեգրքի» մյուս հեղինակներին: Չի բացառվում նրանց ոչ իրական պատմական անձեր լինելը:

Ստեփանոսի սերունդը բոլորովին այլ ճյուղագրությամբ է ներկայացնում Ջուանշերը: Ըստ նրա՝ Ստեփանոսն ուներ երկու որդի՝ Միհրն ու Արչիլը և

⁷⁰ სუმბატ დავითის ძის *ქრონიკა*, გვ. 61, Джуаншер Джуаншериян, с. 107, Такайшвили Е., *Источники Грузинских летописей, три хроники*, с. 45.

⁷¹ Джуаншер Джуаншериян, с. 107.

⁷² *Летопись Картли*, с. 42.

⁷³ სუმბატ დავითის ძის *ქრონიკა*, გვ. 61.

⁷⁴ նույն տեղում:

⁷⁵ Է. Թաղախչվիլին կառձում է, որ պետք է լինի «անտիպատրիկոս», որը ձեռագրերի աղավաղման հետևանք է (տե՛ս Такайшвили Е., *Источники Грузинских летописей, три хроники*, էջ 46, ծան. 7):

⁷⁶ Такайшвили Е., *Источники Грузинских летописей, три хроники*, с. 46-47.

նրանց միջև էլ բաժանեց իր իշխանությունն ու հարստությունը⁷⁷ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 5): Այն մասին, որ Արշիլն է եղել Ստեփանոսի որդին, վկայում է նաև վրացական մեկ այլ Անանուն աղբյուր՝ «Սուրբ վկա Արշիլը Վրաց թագավոր»-ի հեղինակը, և հավելում, որ նա Վախթանգ Գորգասալի սերնդից էր և խոսրովունի էր⁷⁸: Մ. Բրոսսեն ևս նրան համարում է խոսրովունի⁷⁹: Համաձայն Զուանշերի՝ Արշիլն ուներ երկու որդի՝ Հովհանն ու Զուանշերը, և չորս դուստր՝ Գուրանդուխտը, Մարիամը, Միրանդուխտը և Շուշանը⁸⁰ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 5): «Վրաց Տարեգրք»-ում էլ է նշվում, որ Արշիլն ուներ երկու որդի՝ Հովհանը և Զուանշերը⁸¹ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 7): Միհրի, Արշիլի և վերջինիս որդիների մասին որևէ տեղեկություն չկա ո՛չ Սմբատ պատմիչի մոտ, ո՛չ էլ «Վրաց դարձ»-ում: Այս Արշիլը Վրաց թագավոր Արշիլ II-ն էր, որը նախ կառավարել է եղբոր հետ, ապա վերջինիս մահից հետո իշխել է միանձնյա⁸² (663-668, 668-718): «Վրաց Տարեգրքում» «Սուրբ վկա Արշիլի վկայաբանությունը»⁸³ վերնագրով մի փոքր հատված է գետեղված, որում ներկայացվում են նույն այդ Արշիլ թագավորի կյանքն ու գործունեությունը: Վրաց եկեղեցին սրբացրել է նրան և հունիսի 21 նշվում է որպես այդ սրբի օր⁸⁴:

Զուանշերի պատմության՝ Արշիլ թագավորին վերաբերվող հատվածում, պահպանվել է շատ կարևոր մի վկայություն, որից երևում են Բագրատունիների վրացական ճյուղի առաջացման իրական և հավաստի պատմության որոշ դրվագներ, նաև նշմարվում է նրանց կապը հայ Բագրատունիների հետ: «Այդ ժամանակ նրա [Արշիլի – Լ. Ն.] մոտ եկավ մի իշխան՝ Գավիթ մարգարեի սերնդից, Ադարնասե անունով Ադարնասե Կույրի եղբորորդին, որի հայրն ազգակից էր Բագրատունիներին, իսկ հույների կողմից կառավարիչ էր նշանակվել Հայաստանի կողմերում: Էմիր խուլի (Քարթլիի) գրավման ժամանակ նա գնացել էր Գուարամ կուրապաղատի որդիների մոտ՝ Կղարջք և մնացել էր այնտեղ»⁸⁵: Այդ Ադարնասեն կամ Ատրներսեհն Արշիլից տարածք է խնդրում, իսկ վերջինս նրան է տալիս Շուշավերն ու Արտահանը⁸⁶: Զուանշերի նշած Ատրներ-

⁷⁷ Джуаншер Джуаншериян, с. 108.

⁷⁸ *ქართლის ცხოვრება*, ტომი I, 1955, გვ. 246-247, *Картлис Цховреба*, 2008, с. 135-136.

⁷⁹ Brosset M., *Histoire de la Georgie*, p. 248.

⁸⁰ Джуаншер Джуаншериян, с. 112.

⁸¹ *Летопись Картли*, с. 47, *Картлис Цховреба*, 2008, с. 139, *Матиане Картлиса*, с. 27.

⁸² Джуаншер Джуаншериян, с. 111-112: Վրաց պատմագիրներից ոմանք Արշիլի կառավարման տարեթվերը հասցնում է մինչև 745 թ. (705-745) տե՛ս *Картлис Цховреба*, 2008, с. 137, прим. 1:

⁸³ *Картлис Цховреба*, 2008, с. 135-136.

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 137, ծան. 1:

⁸⁵ *ქართლის ცხოვრება*, ტომი I, 1955, გვ. 243, *Джуаншер Джуаншериян*, с. 112.

⁸⁶ Նույն տեղում:

սեհ Կուչրը Հայոց իշխան Աշոտ Կուչրն էր, իսկ նրա եղբորորդի Ադարնասեն (իրականում որդին էր)՝ Վասակը կամ վերջինիս որդի Ատրներսեհը: Հնարավոր է այս երկուսը նույնացվել են և կոչվել Ատրներսեհ: Այս Ատրներսեհի մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև «Վրաց Տարեգրք»-ում, ըստ որի, Արշիլի որդի Ջուանշերն ամուսնանում է հիշյալ Ատրներսեհի դստեր՝ Լատավրիայի հետ, Ատրներսեհն էլ հիշվում է Բագրատունիների տոհմից⁸⁷: Ընդ որում, «Տարեգրքի» հեղինակն ավելացնում է, որ Ջուանշերի մայրը դեմ էր այդ ամուսնությունը, «քանի որ չգիտեր, որ նրանք (Բագրատունիները) Դավիթ մարգարեի սերնդից են, իսկ երբ իմացավ, սիրեց որդու կնոջը»⁸⁸: Այսպիսով, նրանց ամուսնությունը իրականում առաջին անգամ միավորվում են Բագրատունիներն ու Վախթանգ Գորգասալի սերունդը: Թվում է Ջուանշերից ու Լատավրիայից հետո իշխանությունը պետք է ժառանգեր նրանց որդին, սակայն Ջուանշերի մահից հետո իշխանությունն անցնում է Ատրներսեհի սերնդին, առավել հստակ՝ Լատարիայի եղբորը: Այսինքն՝ Ջուանշերից հետո ընդհատվում է խոսքովյան դինաստիայի կառավարումը և սկսվում Բագրատունիների իշխանության ժամանակաշրջանը:

«Վրաց Տարեգիրքը» Ատրներսեհից հետո հիշում է ոմն Աշոտ կուրապաղատի, որն իշխում էր Քարթլիի վրա⁸⁹, սակայն չի նշում, որ վերջինս Ատրներսեհի որդին էր: Ավելին, «Քարթլիս Յիսովրեբայի» հին հայերեն թարգմանությունում Աշոտը հիշվում է ոչ թե Ատրներսեհից, այլ Ջուանշերից հետո. «Եւ մեռան որդիքն Արշիլն՝ Իւանէ և Ջուանբեր. և կալաւ զտեղի նոցա Կիւրապաղատն Աշոտ. և մեծարեաց զնա կայսրն»⁹⁰: Հիշյալ Աշոտն անկասկած, նույն ինքը՝ Աշոտ I Կուրապաղատն էր, որը նշվում է Սմբատի «Պատմություն»-ում, «Վրաց դարձ»-ում, հայկական ու բյուզանդական աղբյուրներում, ինչպես նաև Գեորգի Մերչուլի մոտ⁹¹, իսկ Աշոտի որդիներ էին Բագրատը, Ատրներսեհը և Գուարամը⁹² (տես՝ ներդիր, աղյուսակ 7, հմմտ. աղյուսակ 1, աղյուսակ 4): Սակայն, ի տարբերություն «Վրաց Տարեգիրքի», այս բոլոր աղբյուրներում Աշոտը համարվում է Ատրներսեհ Բագրատունու որդին: Այն, որ աղբյուրներում հիշատակվող Աշոտները միևնույն անձն է, կարելի է վստահ ասել, ելնելով դրանցում նրա սերնդի թվարկումից: Այդ շարքում բացառություն է «Վրաց դարձ»-ը,

⁸⁷ *Картлис Цховреба*, 2008, с. 140.

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Նույն տեղում, *Летопись Картли*, с. 48.

⁹⁰ «Քարթլիս Յիսովրեբայի» կամ Վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը, վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բաղադրով լույս բնծայեց *Իլիա Աբուլաձեն*, Թբիլիսի, 1953, էջ 213:

⁹¹ **Георгий Мерчул**, *Житие Григория Хандзтийского*, перевод **Н. Я. Марра** (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII), СПб., 1911, с. 92, 95 и др.

⁹² *Картлис Цховреба*, 2008, с. 142.

որտեղ Բագրատունիների ճյուղագրությունն ավարտվում է հենց Աշոտ Կուրապաղատով⁹³ :

Այսպիսով, վրաց աղբյուրներում ստեղծվեց այն կապը, ըստ որի, Վրաց Բագրատունիները ծագում են հայ Բագրատունիներից: Ինչպես վերը նշվեց, Աշոտ Կուրապաղատից սկսած, աղբյուրների տեղեկությունները համապատասխանում են միմյանց: Աշոտ Կուրապաղատին փոխարինեց միջնեկ որդին՝ Բագրատը, ժառանգելով կուրապաղատի տիտղոսը, ապա՝ սրա որդի Դավիթը, իսկ վերջինից հետո՝ սրա որդի Ադարնասեն⁹⁴ (Ատրներսեհը), որը Հայոց թագավոր Սմբատ I կողմից 899 թ. հռչակվեց թագավոր, իսկ Բյուզանդական կայսրը նրան շնորհեց կուրապաղատի տիտղոս: Այսինքն՝ կրկնվում է Վարդան Արևելցու ներկայացրած ճյուղագրությունը (հմմտ. աղյուսակ 1, աղյուսակ 4 և աղյուսակ 7):

Աշոտ I կուրապաղատի հայր Ատրներսեհ Բագրատունու նախնիների ճյուղագրությունն այլ է կերպ է տրված «Վրաց Տարեգրքի» հայերեն թարգմանությունում. «Նրա հայրը՝ [Ատրներսեհի – Լ. Ն.] ներսեհը, Վարագ-Բակուր անտիպատրիկի որդին և այս Վարագ-Բակուրի հայրը՝ Գվարամ անվամբ կուրապաղատը՝ Ստեփաննոս Առաջինի որդին և Դեմետրեի եղբայրը, սրանք վախճանվել էին, և այս Ատրներսեհի եղբայրները՝ Փիլիպե և Ստեփաննոս անվամբ, նույնպես մահացել էին»⁹⁵: Մ. Բրոսսեն ևս պահպանել է այդ ճյուղագրությունը⁹⁶, որը նշված է նաև Ս. Կաուխչիշվիլիի հրատարակած վրացերեն տեքստում⁹⁷: Սմբատի տեքստի համեմատ այստեղ Վարագ-Բակուրի հայրը Ստեփանոս I-ի որդի Գվարամ կուրապաղատն է, իսկ Սմբատի մոտ Գուարամ կուրապաղատի հայրը Ստեփանոս II էր⁹⁸:

Այս ճյուղագրությունը նույնությամբ կրկնվում է վրաց մեկ այլ աղբյուրում XVIII դ. հեղինակ արքայազն Վախուշտի մոտ⁹⁹ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 8): Վերջինս նույնպես ներկայացնում է Վրաց Բագրատունիների ճյուղագրությունը՝ գրեթե նույնությամբ կրկնելով Դավիթի որդի Սմբատի տարբերակը: Սակայն Վախուշտը նկատել է աղբյուրների տեղեկությունների անհամապատասխանությունը, ուստի փորձել է հարթել և ամբողջական ձևով ներկայացնել Բագրատունիների ճյուղագրությունը՝ ավելացնելով նոր անուններ: Ի տարբերություն Սմբատի՝ Վախուշտը նկատել է նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Վրաց Բագրատունիների նախահայրը կոչվում է Գուարամ և փորձել է շտկել այդ բաց-

⁹³ Такайшвили Е., *Источники Грузинских летописей, три хроники*, с. 47.

⁹⁴ *Картлис Цховреба*, 2008, с. 141-144, **ՆՄՁՁԾ ԴԱՅՎՈՒՍ ԺՆ ՋՐՈՆՈՅԱ**, ՅՅ. 63-64, **Геооргий Мерчул**, *Житие Григория Хандзтийского*, с. 105.

⁹⁵ «Քարթլիի մատյան», բարգմանությունը Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, մաս Ա, ԼԶԳ, 1989, թիվ 9, էջ 62:

⁹⁶ Brosset M., *Histoire de la Georgie*, p. 259.

⁹⁷ *ქართლის ცხოვრება*, ტომი I, 1955, ՅՅ. 252.

⁹⁸ **ՆՄՁՁԾ ԴԱՅՎՈՒՍ ԺՆ ՋՐՈՆՈՅԱ**, ՅՅ. 61.

⁹⁹ Вахушти Багратиони, с. 186.

թողումը: Համաձայն Վախուշտի՝ Սողոմոնի որդի Գուրամը կամ Գուարամն ունեցել է երկու որդի՝ Բագրատ, իսկ երկրորդի անունը չի նշվում: Գուրամը մահացել է 532 թ. կամ ըստ վրացական տոմարի՝ 284 թ.: Նրան հաջորդում է որդին՝ Բագրատը, որը մահացել է 568 թ. (ըստ վրացական տոմարի՝ 320 թ.)¹⁰⁰: Վրաց աղբյուրներից և ոչ մեկը չի հիշատակում Գուրամի որդի Բագրատին, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ վերջինս հորինվել է Վախուշտի կողմից, և ոչ առանց պատճառի: Արքայազն Վախուշտը նկատել է, որ եթե Բագրատունիների տոհմը սերում է Գուարամից, ինչպես վկայում են այլ աղբյուրները, հետևաբար նրանք պետք է կոչվեին Գուրամյաններ (կամ Գուարամյաններ), ոչ թե Բագրատունիներ, ուստի նա ավելացնում է նոր անուններ, այսինքն՝ Գուրամ կուրապաղատից հետո իշխում է որդին՝ Բագրատը, որից հետո՝ սրա որդի Գուրամ կուրապաղատը: Այս Գուրամը, ինչպես վկայում է Վախուշտը, Միհրդատյան տոհմից էր, սակայն, փոխելով տոհմի անունը, հոր անունով կոչեց Բագրատունի¹⁰¹: Այդ պատճառով էլ նրանց տոհմը կոչվեց Բագրատունի: Վախուշտը մեկ ամգամ ևս հաստատում է այդ ամենը¹⁰²: Բացի այդ, հեղինակը նաև ավելացնում է նրանց մահվան թվականները: Ըստ արքայազն Վախուշտի՝ այս Գուրամ կուրապաղատը մահացել է 600 թ. (ըստ վրացական տոմարի՝ 352), որից հետո հիշվում են նրա երկու որդիները՝ Ստեփանոսը և Դեմետրեն¹⁰³ (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 8): Համաձայն պատմիչի՝ Դեմետրեն վաղ էր մահացել, իսկ Ստեփանոսը՝ 619 թ. (ըստ վրացական տոմարի՝ 371)¹⁰⁴: Վերջինիս սերունդը, ի տարբերություն Սմբատի ու Ջուանշերի «Պատմության» և «Վրաց դարձ»-ի, այլ ճյուղագրություն մեկ ներկայացված Վախուշտի աշխատությունում, ինչպես վերը նշեցինք (տե՛ս ներդիր, աղյուսակ 8, հմմտ. աղյուսակ 4, 5, 6): Այսինքն՝ կարելի է ընդգծել աղբյուրների հերթական անհամապատասխանությունը:

Այսպիսով, համեմատելով աղբյուրների տեղեկությունները՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ մինչև Ատրներսեհ և Աշոտ Կուրապաղատ բոլոր հիշյալ անձերը կապ չունեն Բագրատունիների հետ: Ուստի Բագրատունիների վրացական ճյուղի հիմնադիր պետք է համարել Ատրներսեհին: Հետևաբար, Բագրատունիների վրացական ճյուղի առաջացման միակ և հավաստի վկայությունները պահպանվել են Վարդան Արևելյու և Ջուանշերի «Պատմություններում», իսկ մնացածները մասամբ իրական պատմական անձնավորություններ են, բայց ոչ Բագրատունիներ: Ընդ որում, Գուարամ Կուրապաղատը և նրա սերունդը՝ մինչև Ատրներսեհ և Աշոտ կուրապաղատը, համարվել են նաև հնարածո¹⁰⁵:

Այն, որ նրանք Բագրատունի չեն և կապ չունեն վերջիններիս հետ, հաս-

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 185:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 192-193:

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 186:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Արմեն Ն., երկեր, Բ. Ա., էջ 488:

տատվեց հենց վրացական աղբյուրների համեմատությամբ, սակայն համամիտ չենք այն կարծիքին, որ Գուարամը և նրա սերդի ներկայացուցիչները պատմական իրական դեմքեր չեն եղել, քանի որ դժվար է պատկերացնել, որ աղբյուրներն անհիմն հորինված այդքան շատ անձեր են պարունակում: Ավելի հեշտ կլիներ գոյություն ունեցած անձերին որևէ կերպ կապել Բագրատունիների հետ և նրանց վերագրել Բագրատունի ծագում, քան ստեղծել նոր դեմքեր: Բացի այդ, պատահական չէ, որ Գուարամն ու նրա հաջորդներն արյունակցական կապ են ունեցել Վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասալի և Խոսրովյան դինաստիայի հետ: Այդ իշխանները չեն հորինվել, այլ նրանց փորձել են վերագրել Բագրատունի ծագում, ինչը երբեմն արվել է աղաղակող անհամապատասխանություններով: Եվ, ի վերջո, նրանց գոյությունը փաստվել է վիճաբար արձանագրություններով և նրանց հատած դրամներով. հայտնաբերվել են բազմաթիվ դրամներ, որոնց վրա կարելի է կարդալ Ստեփանոս I-ի և Ստեփանոս II-ի անունները¹⁰⁶:

Այսպիսով, չնայած վրացական աղբյուրների վկայություններին, հաստատապես կարելի է շեշտել Վրաց Բագրատունիների ծագումը հայ Բագրատունիներից: Սակայն սխալ կլիներ ենթադրել, որ Բագրատունիների հայկական ճյուղի հետ կապ չունենալու մասին այդ վկայությունները ստեղծվել են զուտ Վրաց Բագրատունիներին հրեական ծագում վերագրելու, առավել հստակ՝ Դավիթ մարգարեից սերելն ապացուցելու համար: Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ են անդրադարձել Վրաց Բագրատունիների հրեական ծագման լեգենդի ստեղծման ժամանակին և դրդապատճառներին: Մարկվարտի կարծիքով լեգենդը ստեղծվել է IX-X դդ. սկզբներին¹⁰⁷, համաձայն Կ. Կեկելիձեի և Պ. Ինգոուկվայի՝ IX դ. սկզբներին, Աշոտ կուրապաղատի կառավարման շրջանում¹⁰⁸: Լեգենդի ստեղծումը IX դարի հետ է կապում նաև Ս. Զանաշիան¹⁰⁹: է. Թաղախչվիլին լեգենդի ստեղծման հիմքերը տեսնում է VIII դ. երկրորդ կեսին, և ըստ նրա՝ այն փոփոխությունների է ենթարկվել և XI դ. ընդունել է այն տեսքը, որը տրված է Մաթատ պատմիչի երկում¹¹⁰: Լեգենդի ձևավորումն Աշոտ Բագրատունու կառավարման ժամանակաշրջանի հետ են կապում նաև Մ. Լորդկիպանիձեն¹¹¹ և այլք: Այսինքն՝ ուսումնասիրողները Բագրատունիների ծագման հրեական վարկածի հիմքում մեծ մասամբ դնում են քաղաքական դրդապատճառ-

¹⁰⁶ Пахомов Е. М., *Монеты Грузии*, Тбилиси, 1970, с. 28-36.

¹⁰⁷ Marquart J., p. 403.

¹⁰⁸ კეკელიძე კ., *ქართული ლიტერატურის ისტორია*, ტომი I, თბილისი, 1960, გვ. 154, ინგოროყვა პ., *გიორგი მერჩულე*, გვ. 76-77.

¹⁰⁹ *История Грузии*, под. ред. С. Джанашиа, I, Тбилиси, 1946, с. 190-191.

¹¹⁰ სუმბატ დავითის ძის *ქრონიკა*, გვ. 25-26.

¹¹¹ ლორთქიფანიძე მ., “ლეგენდა ზაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ”, კრებული «კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები», თბილისი, 1966, გვ.144-149.

ներ՝ ելնելով Տայքի և Կղարչքի Բագրատունիների հզորացման հանգամանքից: Սակայն այդ լեգենդի ստեղծմանը նպաստել են նաև այլ հանգամանքներ:

Վրացական աղբյուրների մեծ մասը պատկանում է XI դ., երբ Տայքում և Կղարչքում լայնորեն տարածված էր քաղկեդոնական դավանանքը: Ուստի չի բացառվում, որ վրաց պատմիչները, ելնելով հայ-վրացական դավանական տարբերություններից, ձգտում էին առաձնացնել նաև այդ ժամանակահատվածում Վրաց իշխող խավի՛ Բագրատունիների կապը հայկականի հետ և հորինել են նրանց համար նոր ծագում ու ճյուղագրություն: Թե որքան կարևոր էր կրոնական գործոնը, կարելի է դատել նաև Վրաց Բագրատունիների ծագման վերաբերյալ Թովմա Մեծոփեցու վկայությունից. «[Բագրատունիները - Լ. Ն.] թագաւորք եղեն յետ ցեղին Արշակունեաց...և ի նեղութենէ անօրինաց փախուցեալ ի տունն Վրաց՝ եղեն ուրացօղք ճշմարտութեանն և հաւատովքն քաղկեդոնիկ»¹¹² (ընդգծումը մերն է – Լ.Ն.):

LIANA NAZARYAN

THE ORIGINS OF THE GEORGIAN BRANCH OF THE BAGRATIDS

Keywords: Tayk, Atrnerseh Bagratid, Ashot kurapalat, Guaram kurapalat, Armenian, Byzantine and Georgian sources, “Georgian Annals”.

Until the second half of the 8th century, Tayk was the fiefdom of the Armenian princely Mamikonean family. The Mamikoneans were succeeded by another Armenian noble house, the Bagratids. A member of the Bagratid family from Tayk founded the Georgian branch of the dynasty. Under their command the Georgian princedoms for the first time united in a single state, and the country entered a new and glorious era that lasted for several centuries. So it is of great importance to find out whence, when and how the Bagratids appeared on the Georgian political arena.

There are three groups of sources that shed light on the formation of the Georgian branch of the Bagratids: Armenian, Byzantine and Georgian. Although they do not mention the exact date of its formation, it is known to have occurred between the late 8th and early 9th centuries. More detailed information can be found in Georgian sources. The authors of the *Georgian Annals* keep silent on the relations between the Georgian Bagratids and their Armenian branch, but other sources corroborate this relationship.

¹¹² Թովմաս Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 19-20:

ЛИАНА НАЗАРЯН ПРОИСХОЖДЕНИЕ ГРУЗИНСКОЙ ВЕТВИ БАГРАТИДОВ

Ключевые слова: Тайк, Атрнерсех Багратид, Ашот курапалат, Гуарам курапалат, армянские, византийские и грузинские источники, “Грузинская летопись”.

До второй половины VIII в. Тайк принадлежал одному из армянских княжеских родов, Мамиконянам. После их ухода с политической арены, регионом завладели Багратиды – другой армянский княжеский род. Именно один из них основал грузинскую ветвь той же династии. Под их началом грузинские княжества впервые объединились в единое государство, и страна вступила в новый и славный период, длившийся несколько столетий. Поэтому крайне важно узнать откуда, как и когда Багратиды появились на грузинской политической сцене.

Формирование грузинской ветви Багратидов освещается в трех группах источников: армянских, византийских и грузинских. Хотя они не указывают точную дату ее возникновения, однако известно, что это произошло в период с конца VIII по начало IX века. Более подробные сведения об этом можно найти именно в грузинских источниках. Несмотря на то что, авторы “Грузинской летописи” тщательно обходят молчанием факт родства грузинских Багратидов с их армянской ветвью, источники содержат сведения, подтверждающие эту связь.